

КАТАП ОЛУРАП ЧОРУКТУ БОЛДУРБАС

Тыва дыл — республиканың тыва школаларында бир кол өртенерин бирөөн. Бистин республиканың тыва школаларының өрөнникчлери төрөөн дилдик өөрелдеге номиары-биле бүрүн хандырттылар. Бистин өрөнникчлери боттарынын төрөөн дилдик өөрелдеге номиары-биле бүрүн хандырттылар. Бистин өрөнникчлери боттарынын төрөөн дилдик өөрелдеге номиары-биле бүрүн хандырттылар.

Тыва дыл башкылаашкыны

ниң сөстөрүн канчаар алап турарыну боттарынын кичээгейин салыр керек. Тыва дылда чангыс ол-ла сөстү апы-агы алаар чоруктар таа эвес таваржып тургулар: өшкү-экиш, инек-лек, аксы-аскы, ылаш-паш. Чувелерин аттарын мынчаар алаар чорук өрөнникчлери бижиме ажалда-рынга (диктантыларга, өрөгит-лерге, чогадылгаларга) орфографты частырылганын болдуруу турар.

Помчулгага өрөнникчлери аянып, шын, медресадик, дүрген номчудары бижилге үезинде бижик демектерин шын салып өрөнникчлери дузалыг. Мынчааш класстык бүтү өрөнникчлериномчулга таламы-биле мергежил үргүлчү хынаары, кошкак өрөнникчлери-биле ажалдаары тыва дылды чедишкенин шигээди алдырын түр үеде негелдеэ эвес. Помчулга таламы-биле өрөнникчлери мергежил багай турда, кошкак өрөнникчлери чыдын каар чорун ачып артери дык берге.

Мынчааш өрөнникчлери ол-ла класска катап олуртуп чорун болдуруу чангыс чегелерин баш буртунаар алыры чутула. Ол кандыг чегелерил дээр: класска кошкак өрөнникчлери тураларда кол кичээгейин салыр. Кажан класска өрөнникчлери бот-ажык кылып турда, ол ажалды канчаар кылырың улегерин класска көргүрер керек. Тайылбырыг бижилгенин аны-бүрү аргаларын ажалдаар, тайылбыры кошкак өрөнникчлери кылдыртыр, эске өрөнникчлери тайылбыры кичээгейинг дүрүмнү бижирин сагындырар. Өрөнникчлери грамматиктиг дүрүмнү аас болгаш бижимел чутуаларың аны-бүрү хевирлеринге керек кырынга шын ажалгал билер кылдыр өрөдир керек.

Школа наамыг уругларга таарыптыр бижиттинген тыва болгаш өтүдүдүрүм-лаа чогаалдар тыва дыл кырында чыл санымда үнүп турар. Мынчааш өрөнникчлери тыва дылга алган билин быгылдарыңа оларның аас болгаш бижиме чутуаларын сайм-адырынга класстан дашкаар помчулга уагу ужур-дузалыг. Класстан дашкаар помчулганы бодамчалыг организациялар керек.

Тыва дылга өрөнникчлери кол-ла частырыг кылар дүрүмнү анык эвес үнеринг үжүктөрү дактырал болгаш дактырал-вайн бижиринге, анык үнеринг үжүктөрүн быжиринге, туштүр бижир сөстөргө болуп турар. Кошкак харылаан азы номчуп турар өрөнникчлери сөстү канчаар адаарыңа өөп кичээгейин утталдыр керек.

Орфографияны өрөнп эртин тургаш, өрөнникчлери чыгы чок, шын бижир кылдыр өрөдир алырда, аны-бүрү аргаларын ажалдаар чутула. Ол аргалар болза көрүп бижиринг, дынап бижиринг диктантылар, тайылбырыг бижилгелер болур. Бижирин берге сөстү өрөнникчлери билиринг алырда, ол сөстү слогтап ададыр, бижир көргүрер. Өрөнникчлери орфография таламы-биле өскеричел болур чорун сайыралып, бижирин берге сөстөрүн өскерип, тып бижиринг оларны чангыстыры чутула. Апаа класска кошкак өрөнникчлери кириштерери эки түн-пели берип турар.

Бижирин берге сөстү канчаар парала каанын көрү — ол сөстү шын бижирин шигээди алдырыңа кол черин эзелесе, а кол-ла чүве болза, ол сөстүң ужур-укамын шын билип алыры, канчаар бижирин сактып алыры болур. Тыва дыл кичээлдеринге уругларның кичээгейинг болур

чорунче кол сагыш салыр. Кандыг-бир ажалды күөсөдир дээр болза, ону канчаар кылмын сактып алырын сагындырар керек.

Тыва дыл кичээлдеринге ол эртемге хандыкың чок чоруктар чамды өрөнникчлериң таламында бар тургулар. Оон чылда-гааны болза тыва дыл башкылаашкынын чангыс ай паян-биле өрөнникчлери салу эвес кылдыр, көргүзүлгө материалдарын чедир ажалдавай өрөнникчлери ажалдаарың чедир үнелер-вейи турарында. Бо бүтү өрөнникчлери боттарынын билинге бузурес болдуруп, өрөнникчлери чыдын каар турар чорун ачып артеринге шаптыктаашкыны болдуруу турар.

Өрөнп турар эртеминге өрөнникчлериң сонургалын билер чорук оларын билги дээр чүтүзүп улам күштөдирер, мынчааш кичээлге оларның активти чорун улам бедирер. Тыва дыл кичээлдерин өрөнникчлери сонургангын кылдыр өрттерин ол-ла класска катап олуртуп чорукта ачып артеринг үнелерин. Мылг болганда, өрөнникчлериң билиң шын болгаш кылаптың-биле үнелер көөрүңе бедик негелде керек. Эбулук шын негелде болза, бичинге чүве дээр өрөнникчлери ажалды чедир үнелер көрбөс, демдөөн куудалар чорукту болдуруу болур. Шын бижирин өрөнп эртен сөстөргө өрөнникчлериң кылмын чангыстырың эки кичээгейинг үнелер көр керек.

Өрөнникчлериң билиңге демекти салырда, тыва дыл таламы-биле оон билиңинг бүтү таламыңа үнелер көөрүң дүр-жулгалыг башкыларын ажалды көргүзүп турар, чүд дээр: хо-с-туг, бодамчалыг номчуруу, чуту-алың сайыраптаймы, шын бил-жилге чачыл-мергежил, грам-матиктиг дүрүмнү шигээди билп алганы — бо бүтүңа үнелер көөрү чутула.

И. ЗРГИЛ-ООЛ,
Кызылдың башкы училищесинин тыва дыл башкысы.

ДЕЛЕГЕЙ БО ХҮННЕРДЕ

АКЫ-ДУНМА ПАРТИЯЛАРДА

„УНЭН“: ЧАА УЖУРАЖЫШКЫННЫН ӨЙҮ КЕЛГЕН

УЛАН-БАТОР. (СЭТА). 1957 болгаш 1960 чылдарда коммунист бөлгаш амылчын партияларның Москва чөвүлел хуралдарының шугуму — делегейинг коммунист шимчээжининг чингине шугуму эртен чеди чылдарын дүргүзүндө шаг-үениң шыгалдазын тудуп эртен болгаш боаун бургуун-биле бадтыкан деп, «Унэн» солун бижиз.

Делегейинг коммунист бөлгаш амылчын партиялары массалар-биле боттарының харызааларын дыка былыглан болгаш аныг нинтиледик бүтү бөлүктөринге күчүлүг саалдарың чедирп турар деп, солунуңг чүүлүндө демделген. Чаа сорулгаларны шиптирлээр-

ниң төрөттиг болгаш политиктиг улау дурмулгазы партияларда мөөңөттинген.

Делегей байдалында көстүп келген бүтү чаа чорудушунарның марксисч-ленинчи анализин бо үеде үргүлчүлөр болгаш ханылаары, коммунист шимчээжининг бурнунга тургустуруп илген чаа айткырыларга долу харымын бээр эргежок чутула деп, «Унэн» солун демделген турар. Ам болур консультативтиг учуражышкынын бүтү акы-дунма партияларны сый-рай наттыштырып, антиимпериализм бүтү фронтуну бымылгаарыңа дузалар.

УЗЕЛ-БОДАЛДАРЫН ЧАНГЫС ААЙЫ

СОФИЯ. (СЭТА). Болгарияның Коммунист партия-зы болгаш Данияның Коммунист партиязы коммунист партияларың чаа делегей чөвүлел хуралын бөлөт-бире таламы-биле 1968 чылдың февралда Будапештиге коммунисттиг учуражышкынын чедишкенин эртеринге дузалар дугайыңда боттарының белегин илгерилээн деп, БНП ТН-ның Политбюроуңун кежи-нүгү болгаш секретары Станко Тодоров баштаан БНП ТН-ның төлөөлериң Данияга аян-чорунуң дугайыңда дыңнадыгда чуталал турар.

БТА агентликединг дамычаны оң дыңнадыгда дем-делген турары болза ийи партияларның төлөөлери бот-тарының ажал-чорудууларың дугайыңда информ-ацияны солушкан. Чугаалжышкынар сепкил-сагыш-

тың ханызындан болгаш найыралчы өзүга эртен. Делегей байдалында, делегейинг коммунист бөлгаш амылчын шимчээжининг айткырыларын таламы-биле Болгарияның Компартиязың болгаш Данияның Компартиязың узел-бодалдарың бүрүн чангыс аайы база катап бадтыктыган.

Болгарияның Коммунист партиязының төлөөлери амылчын аңгының чангыс эвин бымылгаарыңа социал деп-ширлениң, тайкының болгаш социализм чедиш-киннерин Данияның Коммунист партиязының төлөө-леринге таныштырган.

Бот-боттарының аразыңа кады ажалдажылганы улам ырай үргүлчүлөргө ийи партияларның шипти-рлинг дыңнадыгда илгерилээн.

ЭКВАДОРНУҢ КОМПАТИЯЗЫ АКЫ-ДУНМА ПАРТИЯЛАРЫН ЧӨВҮЛӨЛ ХУРАЛЫН ЧЫЛДЫРАП ДЭЭШ

ГУАНКИЛЬ. (СЭТА). Коммунист бөлгаш амылчын партияларның төлөөлериңинг чаа делегей чөвүлел хуралын чыдыларының эрге-жок чутууларың дугайыңда бодалысты каш уаза айтп келген бис деп, «Пуэбло» солун бижиз.

Эквадорнунг Коммунист партиязың ТН-ның органы ол солунуң оон ырай айтп турары болза: «81 коммунист бөлгаш амылчын партияларның төлөөлериңинг Ма-сиска чөвүлел хуралы эртен соонда чеди чылдар дүргүзүндө өрөнп көрү эргежок болган деп санап турар бис. Бо чөвүлел хуралды эртеринге кол чылдаган ында-дыр».

Непир чылдың февралда Будапештиге коммунист партияларның консультативтиг учуражышкыныга байр чедир-бишкан, «Пуэбло» солун акы-дунма партияларның чаа чөвүлел хуралын чыдылар дугайыңда шиптир-ни ааза хүлээп алырыңа идеяң.

Герман Демократтыг Республика. ГДР-нің автомобиль заводуң бүтүрүп үндүрүп турар чине машиналары чурттуң иштиңге болгаш даштыкка да удуу-биле сургазган.

ЧУРУНТА: Ростов портче чорудары-биле белеткөөн «Трабант» дээр бөлүк машиналар.

СЭТА-ның фотохроникасы.

КНО-нун Кол Ассамблеязының XXII сессиязы

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). КНО-нун Кол Ассамблеязының XXII сессия-зы Латин Америкага ядролук эвес зоналарын тургузар дугайыңда Бирти (политиктиг) комитеттиң резолюцияны чүтүлдү деп санаа. Ол резолюция дээр 82 чурттарын, колдуунда барымы таламы болгаш латин-америка чурттарың төлөө-лери бадтылаан, 23 чурттарың төлөөлери бадтыларын дадагал-

заан. Чангыс-да чурттуң төлөөлери резолюцияга удуу бадтылаан.

Совет Эвилели, социалист аф-рика болгаш азы чамды чурттар бадтылашкы үезинде бадтыларын дадагалганын соода чамды чурттарың төлөөлери чүве чутуа-лаш демделгени болза, ядролук эвес зоналарын тургузар дугайыңда керээңиң четпес чүтүлдери хей.

Чингис секретарың шиптир-ниде демделген турар болза, КНО Африка чангыс өз организациязың ажалдажылганын белеткөр та-ламы-биле техниктиг дуулашкы оң кезигувнери чурттарга көргү-зүп келген. Соолук чамды дүргү-зүндө Африка чангыс өз органи-зациязың КНО-нун Африка тала-мы-биле экономика комиссияның аразыга кады ажалдажылганы бот-тавдырган.

Африка чангыс өз органи-зациязың кезигувнери африка чур-тарың өз организациязың КНО-нун кады ажалдажылганын эге-лөөнөй байр чедир, бо кады ажалдажылганы бымылгаарың үр-гүлчүлөргө сүмелдиз.

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). КНО-нун Кол Ассамблеязының XXII сессия-зы Каттышкан Напаллар Организа-циязы болгаш Африка чангыс өз организациязың кады ажалда-жылганы дугайыңда КНО-нун чангыс секретарың шиптир-ни

КНО-нун Кол Ассамблеязының сессиязынга МАГАТЭ-нің илеткели

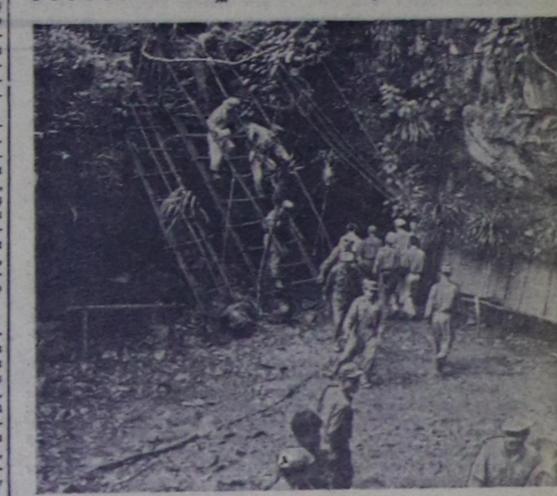
НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Бодунуң пленарыг туралыңа КНО-нун Кол Ассамблеязы Атомнуң энергия таламы-биле делегей агентликеңинг (МАГАТЭ) илеткели мейдэ кылдыр суулап алган. Табын сорулгалары атомнуң энергияны ажалдаар таламы-биле кургуну-лары кады ажалдажылганын чү-вүлел айткырыларын ол илетке чы-рыккан.

Атомнуң энергия таламы-биле делегей агентликеңинг чингисе дирек-тору Сивард Экландунуң Кол Ассамблеяның пленарыг туралыңа чүве чутуаалаш, демделгени болза, атомнуң энергия бүтү делегейинг улустарыңа оңа ажыктыг күөсиг берип шыдаар, мынчаар кичи төр-өлөгөнниң доорундашкымына улау амылгы база болдуруп турар, чүве дээр, адролук чепсегти тари-мын амылгы ам-даа эвээр артышкан.

Делегейинг улустарың амылгы чок чорунуң хандыра төлөөдө адролук чепсегти таратпас дугайыңда дүржүлганы дүрген чарары ажыктыг эргежок чутула апарган дээрин Сивард Экланд меделген.

Совет Эвилели атомнуң энергияны табын сорулгалары ажалдаар таламы-биле киржи түр-өлөгөн болгаш кырап-даа турар, эртен болгаш техниктиг инфо-рацияны чыдылар таламы-биле бүтү чылаш солужар.

Атомнуң энергия таламы-биле делегей агентликеңинг илап болваа-рыңа болдуруп сорулга-биле совет төлөөлери МАГАТЭ-нің ажал-чорудууларыңа идеяң кырап артымы ГДР-зе тыпсыр дээр сана-дан.

Лаостун патриотчу фронтунуң контролдан турар чамдык район-нарда куйлар дайымың соосаа чок болваашкынын байдалдарыңа чайгаар бүткен камгалда чаралар болуп турар. Куйларда кижилер чурттан өөрчүн турар. Бүдүн шериг кезектери ажалда турар. Хай-гааралдык эки кылган системаны, харыза эргежок чутула таварыга болганда, дайымың турмуштарың оң-шаанда эвээр органы патриотчу чеп-сегти күштерин дайымыларыңа берип турар.

ЧУРУНТА: Сакнаа жокуда база бир «шериг» кую.

СЭТА-ның фотохроникасы.

Ыраккы Кара-Хөлде

ниң Дээди Советиниң депутаты Иргит Сондица, Район Советиниң депутаты Хөтө Серемза, кедр Советтин депутаттары Иргит Топаш, Елизавета Байыр-оол болгаш өскер-даа бар. Хер-азеннер мал амылдан, шко-лада, школа намын чептээр уруг-лар албан черлеринде хей-биле амылдап турар.

Херазеннер чөвүлениң ини-циативы-биле колхоз төвү Дап-сы-Анында 10 агитквартираларн тургускан. Ол агитквартира-ларның амылдан кедр интелли-генниң античчилери удуруп турар. Олар культуруг чазай амылдар, уруглар инжиндир-генин дугайыңда беседалары кы-

лым, культура-массалыг амылдар-га херазеннерниң киржилгенин күштөлдүргөн.

Улук байырдалың будуузуңда херазеннер чөвүлениң органи-зациязын тургузар дугайыңда эрге-жок эртеринге делегелер колхозчу херазеннерниң куль-туруг чагай амылдарың дына безиниң тодаргай херчи-лел турар. Праниктер, пирогтар дээр шыкыш нарын чемнери бы-жырып, эр херазен кижилерин хелперин эки дарап билерин делегетинген чүүлдерден көрүп болур.

Башкылар Светлана Адыг, Анай Борба, Чечек Чойган, Иргит Топаш олар бо чуту амылдары чорударыңа бот-идеяң кылып

турарлар. Херазеннер чөвүлели бодунуң амылдан хей-нिति органи-зациялары-биле сыйрыг хары-заалың чорудуп турар.

Нолук будурулуңиң ажалда-вас, хей-нिति амылдарыңа кир-шилейн турар Хөтө Сайдак, Серемза Дызынаан, Иргит Са-риймаа дээр шыкыш колхозчу хер-азеннер-биле амылду чорудары херазеннер чөвүлениңде негет-тинип турар.

Кара-Хөлдүн херазеннери төр-өз колхозунуң хажмулдези дээр, беш чыл планын хуусаа бетинде күөсөдир дээр, сорун кирген амылдап турар.

Б. БАРЕА.

Чолаачының харысалгазы

Автомашиналарның эдилелиң болгаш ажалдажылганын база чолаачы-ларның харысалганын таламы-биле Бай-Тайга районун ажал-агыла-лашкы ажал кончуг сула. Оон түнелениң районун ажал-агылашкында автомашиналар ажал-даза чотур өй-хуусаазыңа чептей үрелгилээр чорук хей. Күрүмнени бо үнелг экин хумалыг эдилесе, ажал-агыдың эвес чоруктар-ның уржу социалист экономкага улук когаралды чедирп турар.

Автомашиналыг албан, органи-зацияларын удурукчулары чолаачы-ларын эки контролдан турбазында оларын иштинген чамды кижилер автомашиналарын хуу херээңе ажалгал, кайы хамаантопка эдилел, арагаллап шаап тургаш, үрелээр, болгаш оозал-ондакка таварыштыр чүтүлдү болуп турар.

Район иштинг ажал-агылашкында «Малчын», «Мурнакчы» колхоз-тардан эске ажал-агылашкы бо чы-лын чолаачыларын оозал-ондакка таварышканы хей болган. Оон түнел-ени амылдан когарал-даа, аар-чык кезең-даа кижилер бар. Ажалгалдан шуут үнел машиналар хей, үрелген машиналар оон-да хей.

«Кара-Хөл» колхозка 4, «Мөгөн-Бүрен» колхозка 2 авария болган. Оон харызында кижилер-даа өлгөн. Чолаачыларын шипи алырыңа чеп-пестер хей. Чижээлээрге, Мөшүн-

Тайга сельпоуңа мырыңай чаа ГАЗ—63 машинаны машина башка-ра эргежок кыжы берип каарга, ол оны айдарганын түнелениң машина өртенген болгаш он аңгыда сельпога 3000 рубльдин когаралын чедирген.

Бай-Тайга райпоуңун бир авто-лавказы үрелген болгаш мырыңай чаа алган автолавказың моторун каш-ла ай иштиңге чык ураан.

«Төз» совхозта автомашинаны эдилели, чолаачыларын харысал-газы кууу депселде, авария кылмыр чоруктар база-ла бар. Районунг автомашиналыг организацияларында кижиле болганына машина мунду-лур, ол кижилерин машина башка-раар эргежок бар, чотун хынавас чүтүлдү хей. Бай-Тал школазын директору школазын өөрелдиге ре-гелээр машиназы өскөр ажал-гал, ону чолаачылар эрген чок кижиле чолаачыларын турганында авария кылмып, колхозка 120 рубльдин когаралын чедирген. Оозал-ондакка таварышканы чотуру ону экин чораш үлгеткелден. Чижээ, «Кара-Хөл» колхозтун чолаачылары Хөтөк Буянды, Иргит Серин-оол алап арагаллап, гөрдөп чораш, авария кылганында өлгөн-даа, кем-дөөн-да кижилер болган. Суд оларны шиптилең. «Мөгөн-Бүрен» колхозка база мың таварыла чеган. Шап мындыг аар үлгеткелеринг

болуп турары хамаатыларга, күрүне-ге, хей-нिति моральдыг-даа, ма-териялдыг-даа улук когаралды тавар-шыттырып турар.

Машина-техниканы чөп ажал-гайы турарыңдан кылар, чаар ма-териалдарын төгчөлөр турары хей. Районда машиналыг организация-лар чолаачыларга орук бижин бижилейн турары-биле олар туралаан, со-нууруга херез болдуруп ай чоруп болгаш кылар, чаар материалды ана-ла үндүр бижип каан турары илел. Районда мотоциклдер кижилер кылар, чаар материалды кайы-лаа сачып албай, база-ла чолаачыларын дамытыр бежи төгчөл-лөр турар чүтүлдү бар. Шап мындыг корум-чорум чок чорукту узуулар таламы-биле хей-нितिңиң контролу куду депселде.

Районунг милиция черинин ажал-дажылганы бо таламы-биле чепсег ажалдан турар. Барың-Хемчин, Бай-Тайга райондарын аразында ажаллап турар автономпектор эш Еремзев Бай-Тайга району шуут келбестөөн. Автомашиналарга хама-арлыг техниктиг ажалда, хыналда районда чок.

Мынчааш бо таламы-биле шипти-рланг чөпчөлөргө автономпекция албанын шугуму-биле алыр өй келген.

С. СЕРИН-ООЛ.

Кажак чок черлерде мал

Бий-Хем району «Шивилг» сов-хогун Туран бажында. Чеди-Хөлдө болгаш Шивилгиде ол черлерге кыш-талымы-биле чоруткан 1600 баш кире анык шарылар болгаш үн муң кире шээр малы чымыг кажаа-лар-биле хандыгынчаан, хар кы-рында, черде саваннада хонуп тур-ар. Совхозтун дирекциядан, тускай эргенилери бо дугайында сагыш сабазан. Малын күп-лешкени куду-лап турар.

Туран бажында фермага кышкы кажаалар турары-биле май айа он кижин чоруткан. Олар анаа чай-лаалар. Ама чедир чангыс-лаа ка-жаа ажалдага кирбөөн, ийи кажаа-

ның чүтге ханымы кылып каанар. Ол туугу бригада совхозтун дирек-тору эш Митюковтун бажымын ишөөн күжүнүң кажааларын тудуп чайлаан болгай. Шивилгиде кышкы кажааны соок жүзүп келгенде септен чылыгаар ужурга таварыш-кан.

Чымыг оран-сава чоктун хараа-зында мал кеңиге ажалдаары-биле болуп каан хей саванда мал хондуруп, чаа бастырып, төт-чегелин турары черде таварышпас, Туран бажында 100, Чеди-Хөлдө 60 гектар шөлүң эелденказы ажаап ал-дымчан.

Мал амылдан кижилерин саны чедишпес. Оон кол чылдаганы амылчылары кандыг-бир чылда-ган дээр, коллективте чутулаш-пайн, чүтге директорун дужаалы-биле үндүрүп турарында. Бо чылын эгезинден бээр 60 кире кижин ажаллап мыңаар үндүрүп, а кия-рин алганы оон дык эвээш. Мынчап турда, мал амылдан мергелиңди кижилер канчак тыптырды? Кижилерин ажалда доктадыр, өөрдир, харысалганын бедилер, кижизил-диге ажалды чорудар, оларның амылдар-чурталганың сагыш са-дыр болза, чүтге мыңаарда быжыг

кадрларын болур ужурут. Ам керек кырында мыдыг эвес. Шивилг баа-зында алды өг-бүлениң бажына-рыңа септелге чоруттуман. Ойбак сонгалары бөөшкүнүн алгылган. Чугай чотунан чангыс-лаа квартира чугайлаттыман. Туран хоорай биле Туран бажында фермага чедир 25-ле километр черге автолавка айла чангыс чорупу. Ийи малчылар үр-гүлчү Туранлан кылеп, баранан алыр. Кино көргүзүп көшүс чок.

Совхозтун тургустунганын баш-гайга чымында байлаа моон дээр турган. Ам улам экижиринин узуу, харым дорайтап турарга кайы боор.

М. МААДЫР-ООЛ.

ЧУГААНЫҢ УЛАНЧЫЗЫ

Бистия чуртувустун хөй-хөй ажыл-агыйлары мады тарып бооздор арганы калба-биле ажылдап тургаш, эки түнөөлөргө чедип ап турар. Тарып бооздун күсели-биле мады кызыраар чорун чок кылып ап шымдан ажыл-агыйлар ды-ка хөй. Тарып бооздар арга, оон ийи, уксазы экижир, продукттуу бедир арганы бөөр дээрлип бүтүдө билдир.

Тес-Хем районуна курувенин мал тарып бооздыла станциянын тургусаны мал ажылын чорунунун куруттарын бедирлерине илиг бөөр кучуугу бира болур дээрлип уау-дукчулар болгаш мал ажылынны тусай эртемчилери эки билип турган. Ичтанаш: «Мады кызыраар чоруну бурну чаптагынар» деп медегелдер районун ол-бо будундараганды динчалып турган.

Иччалы-даа станция тургустунган, урени ажыл-агыйларга чедирин берип турар апарганын сөөлүне беин, малын кызыраар чорун куду-тавамын билинчип келген. Ажыл-агый удуруткучулар болгаш мал ажылынны тусай эртемчилери бундү четтес чорукту тарып бооздыла станцияныче чак казырн ора-

дажып, хөй-хөй тайлыбырны кызы-ма-биле кылып турганнар. Ичылг боозжок, станция эки шынарлыг урени ажыл-агыйларга өй-шаанда чедирин берип турда-ла, тарып бооздыла пунктуларын четче дерип албан, тарыкы техниктерин четче-лерге бижылгалаан, пунктуларга чедирген үрелер адыгатынмайн бари-п турары илээрзөргө, чүдөлөргү тарып бооздыла пунктуларын тур-дар бис, тарыкы техниктерин ийя өрөдир бис деп чугаалар база-ла оон кадуруп үгеп. Оон соонда тарып бооздыламын эки үрө-түнөөлүг чорудар дугайында чугаа улам-чылап турга-турга, чымдар эртем-челер, а ол чугаалар ам-даа чорун-ла турар, экинжон чүе-даа чорун-ла.

Июндайгы чылда мал ажылынны таламын-биле эки үрө-түнөөлүг буюрчине уланган социалдык тар-чынарнын чалгыны Тес-Хемини ма-ртынарнын арамга кылып үгеп, Чарыштын худээлдеринин би-рээсинде — малды тарып бооздыры-

нын дугайы база айтылган. Иччалы-даа-ла бо таламын-биле байдал мын-дык болган: октябрына байтайгы оон дохуу эрте дохун чорда, районд хөйну тарып бооздыры хенерте соксай берген. Бүгү тарып бооздыла-га пунктулар калганнар. Ол чер-лерге апарган бүдүрүкчү коншар-ларын үрени дедир эскегелен.

Тарып бооздыла станцияны бол-гаш районун кезде ажыл-агый бу-дурга эргелен ажыл-агыйлардын удуруткучуларын, тусай эртем-чилериндин тайлыбырын илөөн, а олар дугуржуп алган ийишкан: «Систе тарып бооздыры хөй чок, каш арты-кан хөйларын суаа эдержилеги кыр-рер бис» деп хараылааннар.

Бүрүнчү тарып бооздыла стан-цияны-биле чакыр керенин ажыл-а-гыйлар чүдөндүккөн ол бе? «Тес-Хем» совхозу ап көрөдү. Анаа 1300 инектерин тарып бооздыры тур-гаш, иччалыда чүгө 583 башты тарып боозаткан. Хөйларын 15 муң башты тарып бооздыры керээзи

65 хуу кыдыр күсеткен. Хөйлар-ны тарып бооздырын 1.5 ай ургул-дурлар тургаш, 24—28 хонгаш-да соксап калган.

Моон-биле холбаштыр совхозтуу удуруткучулар чамык эртен ур-жухтарын сагынан бооза эки. Сов-хозтуу директору эш Балчыр-оол куну хөй удаа шугумчулуп келген. Станциянын, оон директору эш Би-че-оолдун ажылында четтестер барын кым-даа чок деп маргышпайн турар, эртемге үдөлөөн ийягелдерин сагымайн турары дөөн, станциянын, оон директору кым-даа камтала-байн турар.

Ичылг бооза-да совхозтуу будун-га хамаарышкан четтестерин ийя-рар, оон эдер херек. Устуу-Шымаа салгынына 1965 чылда инектерин 30 хууу кызыраа, а 1966 чылда— 518 инектерин чүгө 140-ны бы-залган. Бо чүг? Ол черге тарып бооздыла турган бооза, ичылг та-

варыла болур турган бе? Качан-даа чок.

Совхозтуу директору П. Балчыр-оол биле кол зоотехник В. Сарыг-бай олар октябрь айла-ла: «Хамык иневи-даа, хонус-даа боос» дий-кеш, актыга ат салганар. Оон-биле кады малын продукттул чорун өс-пейн турары тарып бооздыламын ку-рувенин тарып бооздыламын куду-ла дөрт-ла хамыраар. Совхоз бо чы-лын хөй бүрүздөн 1.71 кг дукту, саар инекте-не оон айларда 890 кг сату алганы эки түнөөлө, быччан? Бо чылын инектерин 45 хууу, хөй-ларын 76 хууу төрөини база ол черегин кызыраашкына хамааржы бөөр чүдүлөр чүгө чугаалап турар ийи?

Районда «Чодураа» колхоз бооза-да, шөрд-да мал таламын-биле рай-онда уагу ажыл-агый. Иччалыжок ол ажыл-агыйнын зарганы О. Ким, зоотехник Л. Аракчаа база-ла бүгү төрүрү малмыс боос дикеш, окта-брь айга тарып бооздыла станция-

зы-биле керээзин күш чок болду-рган. Ол хиреде, тарып бооздыр 7500 хөйларын 4082 бажы боозаттыган турган. Бо чылын төрүр инектер-нин 62.5, хөйларын—76.9 хуууу боозаан турган деп чүвенин миыда чүгө уттуканыг болуп турары?

«Ан-Эрик» колхоза (зарганы эш Эрденей, зоотехник эш Балчыр) база инектерин боозаан турган деп чүвенин байдал болган.

Районга хамаарыштыр ап көрөдү. Ичылг дикеш: бо чылын 2865 баш-тын 1145 бажы төрөдүр. Оон ийяй 37252 хөйларын 76.7 хуууу тө-рөдүр. Артан төрүр маллар ка-йыла?

Бо айтыргыны өй-шаанда, иччалы хөйларын тарып бооздыры сок-сай берген үеде кадуруп үндүрери чогулчаныг. Моно ам шаа эртенге оон ийяй турар чадывас. Чок, ай-тырар эргижирөөн, өйү эртенге. Тарып бооздыла биле суаа эдер-жилгени түнөөлө бөөр үе келир.

Тарып бооздыла биле суаа эдер-жилгенин ылгалы, кызыгаары бар.

Чодураа колхозта Н. С. Давурчи-ни, Тес-Хем совхозта А. Б. Кар-манн бритагалары тарып бооздыла-ганын сагылаанын амгы четей дединынде беин эки түнөөлүг ажылдан турарын боозарга, тарып бооздыладан өйтөөн, оон ийяй суаа эдержилеге боттары тааржыр, саны четир бүдүрүкчүлери асту-руп албаан чорук өй-не ажыл-агый-жы эвес дээрли билдир херек. «Иччалы уруг—экисеөөн ол дөөн ийишкан, чүвенин, кедирин бодавас чорук дыка хоралыг».

Бистер кандым-бөр кампанынны ажылы үскени дээр, ажыл-агый-ны уштап-баштап турар кижилерге хемчег күдөдир турар болтай бис. Иччалыда малды тарып боозды-ларын терекке албай эртерин тур-рар иштери арган салып калп тур-арымын шык эвес. Мал кызыраар чорукту (тарып бооздыла станция-зы турда-ла) болдурган дээр кы-гарысалга чүктөп үгенин дөөт чуга-галдап шыдавас бис. Бо дээрге, чет-тес ажыл, амжылдыл-дыр. Мын-чангаш, бо таламын-биле келир үежө бөөр ужурутуп бис.

С. ТАМБА,
«Шынын» корреспонденти.

ОКТАБРЬНЫҢ БАЙЫРЛАДЫ БОЛГАШ ҮЕ САНААШКЫНЫ

«Октябрың Уагу революцияны 1917 чылда чак сан бугулар ноябрь айың 7-де, эрчи сан бугу-гаар октябрь айың 25-те тивээ-зон-дир. Иччалыда ол эрчи, чаа санарын калчак малап билери-ра? Бистия бурнугу тыва уау-зувустуң үе санаары ол эрчи сая-дан мыгалыр бе, азы кандымы? Бир эвес мыгалыр болза, Октябрь революцияны эрчи Тыванын-биле калган болгашы? База калган байыраар ужурутугу? Мындыг айтыргалары чоктаа мзон ном-чааным дедиге 85 харгыс козхо-чугу Самбыра салды. Агаа оо-журжуп турган уагу намыздыг дидиачылар: «Бистер ийишканын кызыраар оон харымын созуу, кыпчаканчы-дир» деп дедиле калп. Айтыргалары ол доран харымылар берге боорга, оон бижик белеткеш, солуң дам-чыгыр дидиачын боорунин дугу-рушкан бис. Ону күөөдирин орадажып көрөиң.

Октябрь деп, бирөөдө, чылдын онгу айың; ийиңде, Октябрьдин социалдык Уагу революцияны үштө, Октябрьдин ою— но-ябрьдың 7-ин ийча дээр. Окта-брың тивелгешинин үшөөдө ол революцияны Төрөн журту— Россияга чыл санаашкынын мады календары дээр эрчи сая-биле чорудуп турган. 1918 чылдын январь 26-да, В. И. Ленин ийиң ат салганы Совет чатактың Декрет-биле ол чылдын фев-раль 1-ден эгелен Григорий кален-дары дээр чак сан эгелен. Ичылг эрчи санда февральдын бирээзи чак сан-биле февральдын он дөртү болуп санааттына бер-ген. Тываларың амдыгаа чедир-ле Ай көрүң үе санаар кален-дары үштө ийиңден үштө мыгал-дыр. Оон-биле чегерелештир үе санаарын ТАР-ның тургустунга-нындан эгелен. Григорий кален-дары (чак сан-биле) чорудуп чак-чыга берген.

Чыл—ол дээрге, бистия чер бөрүрөөзөне Хунуу долаңдыр бөрү катан бүдүн эргилешини үе-зи-дир. Ол үе 365 хонуска, оон тоодар айларга, 365 хонук 5 шак, миңуга хон 46 секунда-биле ден-нежер. Черин чылда ол шим-чозокшын-биле бойдуе болган ажыл-агыйнын эргилдери, ха-мытын мурунда чылдын 4 өр-түнөөлө: кыштын, чактын, чай-нын, күстүн база хүн, дунун содузукчуларын катанга-ры боладуну турар.

Чер Хунуу долаңдыр эге-даа, төнчү-даа чок дөрбөстөдир ты-рыкчаланын турар боозага, чыл-дын эгезин тус-тус туртар бот-тарымын-биле эгезен санап тур-ган. Эрте-бурну эгилетер чыл-ды Ич хемини чакын үерээр үшөөдүн эгезен санап турган. Оруу куртуңа чыл эгезин мар-тың 1-инден санап турган. Чүгө диде, ичылг дохнуң кыш топуң, бойдуе катан оттур болган үежө ажыл-агый ажылдары эгелээр, чак шаа эгелээр. Шааңдыг ты-вал чылдын эгезин база-ла чак-тың «башкы айыңды» 1-зи ден

мээр ужураар. Ол малга XIX векте 12, XVIII векте 11 болган XVII векте 11 хонук бооп тур-ган. Иччалыда эрчи Тываның үе санаашкынын Григорийның шимчилери элөөн нарын.

Тыва уаустан хооюн үе са-наашкынын уктап көргө, тывалар ай календары-биле чегерелеш-тир шааңдыг Кыдаттың беш «Элементалар» (ылш, от, чер, де-мир, суг) болган оон ийи дорик амтыр (күсө, инек, пар, тоо-лай, улу, чылдан, айт, хөй, мети азы сарбашкын, дагаа, ыт, хапан) чылдыг календарын биче өскө-рүлдөтөр кинирет ажылгап тур-ганы ийден. Моолдардан үлөгөр-лөш, тывалар үстүдө беш «эле-менталар» беш (ногаан, кызыл сарык, көк ак) оңирин немел алган. Тывалар чылды 68 чедир санааш-ла катан эгезинден эгелээр турган. Ичылг системаны «амыдырал» календары деп алап турар. Ийча алап чыл «ногаан ийи», «кызыл от», «сарык чер», «көк демир» «ак суг» деп беш эгелдөөргө деп хуаааттылар. Эчтер бурзу дес-дараа бугулар «күсөк», «инек», «пар», «тоолай», «улу», «чылдан», «айт», «хөй», «мети», «дагаа», «ыт», «хапан» деп оон ийи чылдарга хуааатты-нар. Чыл бурзуу чак, чай, күс, кыш деп дөрт шагга (сезонга), а шаа азы квартал бурзуу «баш-кы ай», «орта ай», «адак ай» деп үш айга болган ай бурзуу 7 азы 8 хонуктуг дөрт уауңга (не-деллага) хуаааттынар. Харын-даа уауңун хүнерин «хүн», «ай», «кызыл-карак» (марс) «өргө» (меркурий), «эжен» (юпитер), «тоолай» (венера), «шарбын» (сатурн) суг деп аттыр турган.

Хонукту алган көргө биеги-ле дидик амтынарның дес-да-рааларын ады-биле алаан 12 ша-ка хуаааттыган, дун ортузун «инек» шаа, даа дүштү «айт» шаа деп хонуктуң эгезин «күсөк» шаа, төнчүзүн «хапан» шаа деп санап турган. База ол ийишканын 12 чылдык бирин эдечер, «күсөк» чылдан эгелен, «хапан» чыл-биле төнөр. Оон соонда ийиң, үштү, дөртүк болган бешки эд-чегер шаа-ла иччалдыр катан-таарга, 60 чыл эрте боор, а ол ала-дан чылдар мыаң-ла «ногаан ийиң», «күсөк» чылдан эгелен, «ак суг», «хапан» чылдык төнөр. Ичылг кээрге, бир эвес чылдың эге чылды Григорий календары-биле балдыңгыр-ле болза «амыдырал» календары-ла кайм-даа үени чак санче шим-чилери берге эвес. «Амды-рал» календары ажылгап тур-ган, санчы тывалар нарын ас-тронимтү бодалганын баш-паршен, Хун, Ай туртугары шим-чилерин тыва хууу хүн бурду эки дегерелештир ажылгап турган дорон дараалында аас чога-лаа — хоочун көжмачыктардан би-лип ап болуур.

Чылдыр-биле чылдым чылдым Шарай, чытка шымал дөмей.

Чылдан чылдым — чылдым чыл-дым.

Карам биле харым харлаш Карак, кулаам кара чалгыс, Карак, кулаам дөмей боорда Хапан чылдым — харым харлаш.

Амгы эртин турар 60 чыл чак сан-биле 1924 чылда эгелен. Ол 1984 чылда төнөр. Октябрың 50 чыл оон 44 дугаар чылдыга таваржып турар болган оон бай-ырлалың «көк демирин», «хөй» чылдында, «кыштын башкы» ай-ның 6 чаада байыраар бис. Моон мурунундагы 60 чыл 1863 чылдан эгелен, 1923 чылда төнөн а.

1917 чыл бооза оон 54 дугаары чылды бооп турар. Иччангаш Ок-тябрың социалдык Уагу ре-волюцияны эрчи Тываның үе са-наашкыны-биле «ак сугтуң», «чылдан чылдым», «кыштын баш-кы» айда тивээлэн боор-дур.

Үстүдө бижиттенип байдал-дарын ужурундан уагу револу-цияны кыштын башкы айы — ноябрь дөмөй октябрь деп ху-раан алаар бис. Иччалы-даа оон байыраалың октябрь 3-те эвес, ноябрьның 7-де дедигелеш турар бис. Амгы григорий календары өскө-даа үе санаашкынынрындан болбазын бооза-даа, ол четтес-терден хосталбайн. Ийча айлар дурду ден эвес 28, 29, 30 болган 31 хонуктарын. Кварталда бооза шаа ийиңде 90, 91 болган 92 хонуктарын, ол ийишканын бир то-доргай хүн, чижээлөөргө, ноябрь-ның 7-ниң хүнү неде-ламың өскө-өскө хүннеринге таваржыр. Ол календары 3280 чыл эртерге-ле шим чыл санаашкынындан бир хонук артык нарын турар.

Дегелгениң чалгыс аай шим календарын доктадыр дугайымын-да айтыргың Ичылгын сана-лы-биле 1954 чылда Каттыккан Напчаларын Организациянында көдүргөн. Чаа календарын тө-лөөлөи чылды 91 хонуктуг дөрт дең кварталга чарарын ко-руп турар. Квартал бурзуу-ни үш айларын башкы айын 31 хонуктуг, орта болган алап айларын 30 хонуктуг болдуур. Квартал бурзуу 13 бүдүн неде-ларын боозур.

Моон ачым-биле чаа үпер чыл-даа, чаа эгелээр квартал-даа өскө-өскө хүндүн эгелээр бол-ган суббота хүн-биле төнөр. 91 хонуктуг дөрт квартал төнөргө чылдың 364 хүнү эртер. Эң сөө-гү 365 дугаар немелде хүнүң ады чок, санга кирбес хүн болур. Ол хүнүң «Тайбыңын, чаагай сөгилдин болган дегелгениң уауеатар арамында эң-сеткил кыт-тыктырлыгынын хүнү» деп алаар болган оон байыраар де-терге 366 хонуктуг чылда үштүк кээр.

Дегелгениң чалгыс аай шим календары чогаатынын бад-дылгынын соонда, үе санаашкы-нын мады болушунан, кала-даа бир дөмей алаар.

С. БАДА,
«Билд» ийиңдөөдүн келжугү, пропалагандист.

С. БАДА,
«Билд» ийиңдөөдүн келжугү, пропалагандист.

С. БАДА,
«Билд» ийиңдөөдүн келжугү, пропалагандист.

С. БАДА,
«Билд» ийиңдөөдүн келжугү, пропалагандист.

С. БАДА,
«Билд» ийиңдөөдүн келжугү, пропалагандист.

С. БАДА,
«Билд» ийиңдөөдүн келжугү, пропалагандист.

С. БАДА,
«Билд» ийиңдөөдүн келжугү, пропалагандист.

МОЮН-ОРААР

Сагыш салыңгыр нелер болган кырган авазар бичия уруунун моюндруунун дашыңдан чылгы кырган-ораар-биле шарын бөөр болтай.

Кызым бичилер шугу моюн-ораардык болур. Чамдык уруг-дарга чылгы бөртен алында хаабыңны чүң бөрттү, чоктен калган аржымды кедирин турар. Бо-ла чүдөлери уруг «боекүң соок-ка алысаңды» дош иччалдыр кылып турар.

Иччалдыр кеттиңген уругуң боекү чылгы моюндрутуңу каш кыт кылдыр диндыды ораан калыңың ужурундан чылды тып-теттиңни чораны-биле дөмей-ле. Апа тылары, шимченери берге. Эмин эртин чылгы болганыңдан моюнуң хан дамчылары ал-гын, олче өскө орнардан хан кедирин көвүдөр. Маңнан хөдөл-гешинден уругуң мойнуң ийриңтин, дериде бөр.

Уругуң дүш шарыттынар чорук моюн кезин чакырттынар. Оон түнөөлөдү оон орнамын температура созулукчуларыңа чак-чыкпас апаар.

Даңгаар-ла моюн-ораарың уруг соокка улап, бичи-ле сал-гыңга калкыптар болган боекү болганчак-ла аары берип чадасы.

Бичи уруун согуштугу-биле хепкерин чорудун тура акын база аржымды-биле дүй шарып бөр нелер көчүр чалып турар. Олар акын иччалдыр аржымдан бөрөсө уруг дүмчү-биле ты-нар ийикке, азы соок агар оон өспөкчө элөөн кирер кылдыр болуп турарлар. Шымында оон калды-даа дууду чок.

Уругуңнын үениң аайы-биле, донд бербес болган ийриңмес кылдыр хепкерер херек.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

Таакпылава

Шкода элчын школчаларын лабораторияга эдирти чедире берген дүржүгө көргүсөң. Би-чи шал ийиңде үсүмээр, ол чок суук үгүдүл шим ийиң ужуңга чагаш, ону көс-бөгү хайлыңга ол апарып дэржик. Күш салбас дөш барын ушпан. Элең каш карап чыгеш дөр ара-мында ол өзү берген болган.

— Чүү иңдыг суук чүвөл өзү? — деп, өөреникчилер айтыр-ганар. Ол—никотин деп күштүк хоран-дыр. Таакпы сымынта чор-уур, таакпылар кижя таакпы-ны тырттып турда ол хоран ийи-биле кады оон өкпөлөчө хөй удаа кирер чүе—деп, эмчи ха-рымылаан.

Таакпылар кижя калчак өзү бербөсө?

Тус-тус шаңрос бурзууңуң.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН БАЖЫНЫ.